ӨЗБЕКІСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БІЛІМЛЕНДІРУ МИНИСТРЛІГІ

ӘЖІНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Физика-математика факультети

Физика-астрономия мамандығының 2-курс талабалары үшін

Философия пәнінен

АШЫҚ САБАҒЫ

Тақырыбы: **Орта Азия философиясы, оның дүние мәдениетінде туқан орны.**

Есетова Миригул - «Қоғамдық пәндер» кафедрасы оқытушысы

2010

Тақырыбы: Орта Азия философиясы, оның дүние мәдениетінде тутқан орны.

ЖОСПАРЫ:

- Ислам діни және оның пайда болуы.
- IX-XIII ғасырларда Орта Азияда экономикалық, қоғамдық саяси қатнастар және рухани мәдениет.
- Шығыс ояну дәуірі философиясы.
- Сонғы феодализм дәуірінде Орта Азияда философиялық ойлардың дамуы.
- XIX ғасыр және XX ғасырдің басындағы қоғамдық - саяси, философиялық ой пікірлер.

Тақырыпқа тиісті тірек ұғымлер және сөздер:

Ислам, суфизм, хориджиттер, исламлиттер, мутазидер, мутакаллимлер, пантеизм, антология, геосеология, логика, эстетика, искусство, суфизм, жадидизм.

Орта Азия арабтар жеңіп алғанға деиін майда феодаллық иеліктерге бөлінген еді. Мәдени жақтан алдыңғылар қатарына цивилизацияның Согда, Хорезм, Усрушана, Ферғана, Чагиниани сияқты орайлары кіреді. Бул жерлерде ежелгі мәдениет, жазу, өнер-кәсіп өндіріси, сауда жәмленді. Мавереннахр арқылы ири сауда жолдары өтти.

VII ғасырдің ақыры VIII ғасырдің басында Мавереннахр халықтары араб халифатлығының қол астында болды. Буған саяси жақтан бөлшектену және феодаллық өз-ара соғыстар жағдай жасады.

Аравия ярым атауы исламның пайда болу қарсаңында рулық қәуімдік қатнастардың ыдыраұ стадиясында еді. VI ғасырда араб қәуімдерінің ішінде орайласуға умтылу тенденциялары күшейеді. Бул бір құдайлықты (единобожие) тавхидти қәуімдік культқа - ширкқа қарсы қойып нәсиһатлауда көрінди.

Соңғы Ханифлердің біреуи *Мухаммед* (570-632) болды. Ол Меккеде үкімдарлық еткен курейш қәұиминен еді. Мухаммедтің және оның шериклерінің іскерлігінің нәтижесінде ханифизм жаңа діни ағым - ислам сыпатында қалыптасты. Медінада қәұимлерден жоғары туратын динге сенушілердің жаңа общинасы - умма пайда болды. Бұл общинада Мухаммед пайғамбар деп табылды.

Мухаммедтің тосында-ақ қоңсы қәұимлерді басып алу және оларға жаңа динди ендіру бастанған еді. Бұл процесс халифлердің басқарған тосында жүдә күшейди.

Халиф - арабша пайғамбардың орынбасары дегенді аңдатады. Осыннан мұсылмандардың жаңа бірлігі - *халифат* пайда болды.

Араб басып алуларының нәтижесінде жаңа империя Араб халифаты пайда болды. Ол Кавказ таұларынан Һинд океанына деиін, Атлантика океанының жағалауларынан Тянь-Шанның дизбеклеріне деиін созылды.

Араб тілі. Сирияда, Иранда сириялық тілдің, Сирия Египетте грек тілінің, Ибері ярым атаұында латын тілінің орнын басып, арабтар, персрер, туркрер және халифаттың басқада халықтардың мәдени жаітан интеграцияланууын қуралға, ғылымнің және мәдениеттің тіліне айналды, әр қилы этникалық группаларға тиісті саұатлы, білімли адамдардың қатнас қуралына айналды.

Дәслепки уақыттары ислам Мекка ханифизмінің идеологиясы болды. Ислам тәлиматын, дәстүрлерін, әдеп-икрамлық-ақиқи тастиықнамаларды істеп шығу XI-XII ғасырлер аралығында даұам етті, исламның біротала феодаллық қоғамның идеологиясы сыпатында біротала қалыптасуы дәуірінде тамам болды. Бұл процесс ғылми білімнің ислам мен өткирлескен көресінде, шығыстық аристотелізмнің діни дуниеге көз-қараспен күресінде амалға асырылды. Бұл әсіресе VIII-XII ғасырларда ғылым және философия дамығанда, өзінің гүлдеу дәуіріне жеткенде жүдә күшейді.

Мутазалит тарихында белгілі ойшылдардың аттары мен ассоциацияланған көп ғана топтар болды. IX және X ғасырдаги бас мектеплер - Басра және Бағдаттағы мектеплер. Мутазализмнің негізін салушылардан және Ал-Хасан ал-Басрадан (мутазилиттер оны устазларының бірі деп есеплады) басқа басралық типтеги мутазилиттердің көрнекли ұәкиллери. Муаммар ибн Аббаз, Аллам (840-ж. қайт. болды), Наззам (835-ж қ. б.), Джахиз (868-ж қ. б.), Абу Али ал-Джуббан және оның баласы Абу Хашим, Абу ал-Джаббар (1024-ж қ. б.) және оның мирасхорлары Гихумама ибн ал-Ашрас (826-ж қ. б.), Мурдар (840-ж қ. б.), Ахмад ибн Дауд (854-ж қ. б.), Хайям және Кабит Бағдад мектебіне (бұл мектептердің негізін Бишер ибн ал Мутамир (825-ж қ. б.) салды) тиісті болды.

Бұл екі мектеп арасында дискуссиялар басында каламның нәзиклиги (тонкости калама) дөгерегінде өтти. Бұл дискуссиялардың характери Абу Рашид ан-Насабури (1024-ж қ. б.) және оның шәкирти Абу ал Джаббари тарапынан жазылған «Ал-Масаъил фи-л-хилоф байна-л басриин ва-л-багдаиин» (Проблемы споров между школами Басры и Багдада) атты кітапта беріледі.

Бұл уақыттардан бастап исламның «калам» (арабша сөз, грекше «логостың» - сөз, тәлимат аналогиясы) деп аталатынын ортодоксаллық философиясы ислене бастады. Бұл тәлиматтың тәрепдарларын мутакаллимлер деп атады. Мутакаллимлер ақыл-ойдың традиция бстинен артықмашлығын тастиықлады, «таклидти» (имитация) бекерлеп анаұ-мынаұ көз-қарас және доктринаны қабыллаудағы алдын-ала адым сыпатында гұманланууды тастиықлады. Бурынғы діншіллерден айырмашылығы сонда, Ашари және оның избасарлары ортодоксаллық исламды логиканың және философияның тұжырымдары мен демек рационаллық методтарды қолдану арқылы қорғады.

Суфизм - **Шығыс халықтарының рухани тұрмысындағы ең құрамалы және маңызды құбылыстардың бірі. Ол үшін аскетизмге шақырық, байлықтан, дуниенің игиліктерінен (мирских благ) бас тартуға шақыру.**

Көрнекті ойшыл-энциклопедіст Абу Бакр ар-Рази (865-925) медицина, химия және басқа да ғылымдар бойынша көп санды трактаттарды дөрету мен бірге философия мен де шуғылданды. Оның философиялық көз-қарастары Ирак және Индия діни философиялық жүйелерінің материалисттерінің тәлиматтарының тәсирінде қалыптасты.

Ибн Руш көп еңбек қалдырған ойшыл. Дұрыс, ол ежелгі грек, араб және Орта Азия ойшылдарының шығармаларына комментарилер және жазған. Бірақ оның өзінің шығармалары да көп. Олар: «Бикарлауды бикарлау», «Логика бойынша шығармалары», «Аспан денесінің әрекеті жайында пікірлеұлер», «Ұақыт проблемасы», «Бірінші двигатель туралы», «Мәңгі ғұмыр сүру және уақытша ғұмыр сүру жайында», «Жан туралы өлимнің проблемалары», «Ақыл-ой туралы пікірлеұлер», «Философия мәселелери», «Диннің философия мен келісіми жайында» ж.т.б.

Абу Наср ибн Мухаммад Фараби энциклопедіялық білімге ие болғанлығы үшін «Шығыс Аристотели» және «Екінші мұғаллім» (Аристотельден кеиін) аттарына ие болып, орта ғасырлик шығыстың атақлы философы.

873-жылы Фараб деген жерде (Арыс дәрьясының Сырдәрьяға қуяр жерінде) туылған. Ғылымдарды үйрене отырып, Фараби Шаш (Ташкент), Самарқанд, Бухара, Иранда болды. Ғұмырының соңғы жылдарын Фараби Халаб, Дамаскте атқарды. 950-жылы Дамаскте қайтыс болды.

Оның барлық еңбектерин (олар 160тан аслам) екі топарға бөлу мүмкін - а) ежелгі грек ғалымларының трактаттарына комментарилер формасында жазылған еңбектер. б)оригинал зерттеулер.

Фараби: адам - танып билетын субьект, ал бізди қоршаған табиғат - білудің обьекті. Фараби табиғатты білу процессінің шексізлігін айтып, оның билмеұден білуге өтуге, ақыбетли білуден себепли білуге, құбылысты білуден негізді білуге, акциденциядан субстанцияға өту деп есептеиді.

Абу Райхан Мухаммад Ибн Ахмад Беруни улы ғалым-энциклопедіст, ойшыл және гуманист 973-жылы Қыятта Хорезмнің ески пайтахтында туылды. 16-жастарында ақ экваторға эклиптика иилуінің тегислігін үлкен дәллик пенен анықтады. Жас Беруни Орта Азияда біріншілерден болып жер глобусын жасады. 1000-жылы Беруни «Өткен әуладтардың ескерткіштері» атты үлкен шығарма жазады. Бұл оны пүткил Орта ғасырлик Шығысқа танытады. 1010 жылы Абу-л- Аббас Мамун ибн Мамунның сарайында үлкен лауазымды иелейді.

Беруни білімдерді тексеруде тәжірибенің ролін айтты. Мәселен, изумрудтың (асыл тас) жыланның көруіне әсері туралы жалпы гәптің бар екендігін, бірақ оның тәжірибе арқылы тастиықланбағандығын айтады.

Берунидің пікірінше, ақыл-ойдың күши адамға еле толық шешуші артықмашлық бере алмаұы мүмкін. Мұны қоғам дәлиллейді. Ал қоғамның пайда болу негізінде-адамдардың материалдық талаптарының пайда болу негізінде дәлилленеді.

Абу Али Ибн Сина (Авиценна) - Орта Азияның улы ойшылы. Жақын және Орта Шығыс халықтарының тәбиғи-ғылми және қоғамдыі-саяси ойына, оның дамуына үлкен үлес қосты. Бірақ Ибн Сина өз дәуіріні4 ири философы болды. Ибн Сина белгіли дәрежеде Орта ғасыр философиясының және ғылымнің дамуына үлкен үлес қосты. Оны «***Шайхур-раис***» - «***Алымлардың басы***» деп атады. 980-жылы Бухарадан онша алыс емес жердегі Афшона аұылында (селосында) туылды. Ибн Сина беске шыққанда жанұясы Бухараға көшеді. Бухара сол уақыттары ири экономикалық және мәдени орай еді. Дәслеп мектепте, соңынан педагоглардың басшылығында астрономия, математика, логика, физика, метафизика, заң шығару және басқа да ғылымдарди әр түрлі педагоглардың жәрдемінде үйренді. Ибн Сина медицина мен шуғылданды және жаслайынан ақ емдеұ өнери мен даңққа бөленді.

Ибн Сина - гуманист. Ақыры, оның пікірінше, адам - табиғаттың дамуының шыңы, адамға ғана жетілудің және гөззаллықтың жоғарысына тез әрекет етудің жоғары күштери және уқыплары тән.

Улуғбек (1394-1449). Улуғбек жас уақтынан бастап Платон, Аристотель, Гиппократ, Птолемей, Муһаммад Хоразми, Ахмад Фарғани, Беруни, Ибн Сина және басқалардың шығармаларын үйренген. Ол үкімлик қылған уақытта Самарқандта медреселер және мешиттер, түрлі ғылым орайларын қурғызған. 1425-1428 жылдары қурылып питкерилген обсерватория заманогөй еді. Улуғбек өзінің асторономиялық бақылауларын таблицада көрсетіп, онда 1018 (яғни 1019) жулдыздың анық координаталарын береді. Көптеген жулдызлардың аттарын беріп тәрииплейді де.

Улуғбек өзінің ағартушылығы мен және белгілі. Ол Бухарада қурғызған медреселердің біреуине араб тілінде «Әр бір мусылманның ғылым үйренуі және қарыз және парыз» деп жаздырған. Улуғбек «Чиһл устун», «Боғи майдон» сияқты бір неше бағ орнатқан.

XVI ғасырдің екінші ярымында дөретушілікпен шуғылданған ақындардан ***Мушфиқи*** белгілі. Мушфиқи Абдуллахан сарайында қызмет қылған. Мушфиқидің қәлемине лирикалық қосықтардан ібарат үш топлам және көптеген сатиралық қосықтар тиісті. Мушфиқи Наұайы сияқты жалатай шайыхларды, зулым үкімдарларды сын астына алады.

Мутриби «Тазкират шу-шуаро» шығармасы мен белгілі.

Математика бойынша есеп тәсілі бойынша трактат, Амин Аһмад Розидің география бойынша «Һафт иқлим» луғати буған мысал.

***Тиббиет* ғылымы** және дамып барды. 1541-жыл **Мухаммед Мирак Самарқанди** медицина және дәри тану (фармацевтика) бойынша үлкен трактат жазды. XVIII ғасырдің емшиси **Абдулғази «**Манофеъ ун-инсонә шығармасында кеселдіктің **бір жүз жигирма** дан аслам түрін табады, оларды емдеү жолдарын көрсетеді.

Музыка ғылымы бойынша да үлкен жетіскендіктерге еристи. XVI ғасырда жасаған бухаралы Мавлаби Кавлаби музыка бойынша шығармалар жазды. **Дарвешали Чанги** «Тут фат-ус-сурур» атты музыка жайында трактат жазды.

- Һаттоттық искусствосы бойынша дөретуші Султан Али Машхади, Мир Али Харави, Дуст Мухаммед Бухарилер өз заманында белгілі болды.
- **Камаллиддин Бекзод** және оның мектебі дәстүрлерін XVI ғасырда **Жамоллиддин Самарқанди** және басқа суретшилер (мусаввирлер) даұам етті.
- XVI-XVII ғасырларда халық ауыз дөретушілігі дәстанлар мен байыды. Бұл дәуірде Алпамыс, Гөруғлы, Тахир және Зухра, Ашық Ғәрип және Шасәнем ж.т.б. дәстанлардың түрлі варианттары жүзеге келді.

XVII ғасырда діни әдебиятта Ақсанидің «Силсила-ул-авлие“, Суфи Аллиярдың «Мурод-ул-орифон“, «Тухфат-ул-толиби“, «Маслик-ул-муттақин“, «Саббот-ул-ожизин“, сияқлы суфилик шығармалары жүзеге келді. Бұл дәуірде (XVI- XVII) жасаған ири философ - Юсуф Қарабоғий (1649-жылы өлген). Қарабоғий Ибн Сино, Тусий киби Шығыс философларының тәлийматын даұам еттиреди. Оның тәлийматында перипатетизм тасаввуф бенен араласқан. Бул нәрсе улыұма Шығыс мусылман философларына тән: Олар түрли философиялық һәм диний көз-қарасларды бир, улыұма тәлийматқа бирлестирер еди.

XVI-XVIII ғасырларда архитектура саласында және үлкен жетiскендiктерге ерисилди. ***Ташкентте*** Шайхонтоһур мақбарасы, Кукалдаш медресеси, Барақхон мақбарасы, ***Бухарада*** Мирараб медресеси (**1535-1536 ж.**), Масжиди Калон (**1540-1541ж.**) Абдуллахан медресеси (**1590 ж.**), ***Самарқандта*** «Шердор» (**1619 ж.**), «Тiллокори» (**1648 ж.**), Нодир Девонбеги медреселери, «Хожа Ахрор мазорати» (**1632ж.**), ***Хиұада*** Араб Мухамммед медресеси, Анушаның «Ақ мешити» 8. б. мешиттер, медреселер салынды.

XVIII ғасыр және XIX әсирдиң биринши ярымында архитектура тарауында Хорезм мектеби пайда болды. Бул жерде қурылған «Мадрасаи Шерғозихон“ (1719ж.), «Мадрасаи Муһаммадамин иноқ“ (1779ж.), «Мухаммад Раһимхон“ медресеси, «Аллақулихон медресеси“ (1832ж.), «Раһимқули медресеси“, «Муһаммадниез Девонбеги“ медресеси ж.т.б. тарийхый ядгарлықлар.

Бул дәуирде Бухарада «Мадрасаи Домло Турсинжон“, Қоқанда «Мадрасаи Мир“, «Офтобойим“, «Хужадхоқ“ медреселери һәм басқа да биналар бой көтерди.

Мирза Абдуқадир Бедил (1644-1721ж.) Азим-Абадта (Индияда) туўылды. Онын өмири һәм дөретиўшилиги Шах Джахан, Аврангзеб һәм басқа да Бабуридлердиң династиясына тийисли һәкимлердиң тусына туўры келеди.

Бедил кишкене ўақтынан баслап әр түрли илимлерди үйрениўге қызығады. Ол медреседе оқыды, соңынан әскерий хызметке кирди, соңынан оны қойып, Делиге көшип келип, өмириниң ақырына дейин илим һәм әдебият пенен шуғылланады. Кишкене ўақтынан баслап қосықтар жазуды бастады, философияны үйреніп бастады, искусство, әдебият, тарих пенен шуғылданады.

Мырза Беділ өзінен кеиінге көп ғана еңбектер қалдырды: «Чор унсур“ («Төрт элемент“), Нукот («Өткизгишлер“), «Ирфон“ (Білу), Рубойет (Төрт қатарлық), «Газали“ (Ғәззелдер) һ. б.

Мақтымқулы (1733-1783ж.). Уллы түркмен ақыны, ойшылы. Мектепте, Хиуада, Бухарада жəне Андижанда медреселерде оқыған. Азербайжан, Индия, Ауғанстанды аралап шықты. Көп ғана философиялық ойға ие лирикалық қосықтардың авторы.

Мақтымқулының дуниеге көз-қарасының қалыптасуінде оған деиінги социалдық-саяси идеялар жəне дəстүрлер үлкен роль ойнады. Əсиресе буған Орта Азия жəне Азербайжан халықтары мысал болады.

Ауыз дөретушілікти жəне көркем əдебиятты (Фердауси, О. Найям, Н. Гянджауи, Саади, Насими, Физули, Жами жəне Науайы) қунт пенен үйренді жəне олардың дөретушілік сырларын жақсы меңгерди.

Дидактикалық ойын сұрақтары

- Исламлиттер әрекеті қалай пайда болған?
- Шығыс Аристотелі деген атқа кім ие болған ?
- Фарабидің болмыстың атты басқышлы түсіндируин айтып берің
- Фараби ғылымдарди неше топарға бөлген?
- Беруни атомисттік теорияны неше қалай түсінген ?
- Ибн Сино ғылымдарди неше түрге бөлген?
- Жадидшілік әрекетінің мақсаты не еді?

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1. «Шығыстың Аристотелі», «Екінші устаз» деген атақтарды алуға мияссар болған бізің улы жерлесимиз кім?

А) Ибн Сина. ∗Б) Фараби. С) Беруни. Д) Ал-Хорезми.

2. Ибн Синаның философияға тиісті болған шығармаларын көрсетіп берің

∗А) Аш шифа, Донишнома. Б) *абиб ус-сияр, Махзан ул-асрор.
С) Рисолайи вужудия, Ат таърифат. Д) Сабъаи сайер, Мезон ул-авзон.

3. М.Улығбек Самарқандта нешінші жылы обсерватория қурдырды?

А) 1425 ∗Б) 1428 С) 1432 Д) 1420

4. А.Наұайының философиялық дуниеге көз-қарастары қайсы идеяларға негізделген еді?

А) ағартушылық және дөретушілік. Б) сада диалектикалық.

∗С) пантеизм және суфизм. Д) фатализм.

5. Суфизмде ақыл-ой неше түрге бөлінеді?

∗А) құдай ақыл-ойы және адам ақыл-ойы.

Б) қажетті-негіз және мүмкін болған-негіз.

С) пәм және ақыл-ой Д) жай және құрамалы

6. Суфизмде ең маңызды мақсатқа жету үшін қандай басқыштардан өту керек?

А) Қәлби пәк, дуниенің ләззеттерінен ұаз кешу, аскеттік тұрмыс кеширу.
*Б) Шәрият, Тариқат, Маърифат, ақиқат.

С) Еңбек, Дуниелік білімдерди иелеұ.

Д) Ұатанды сую және толығы мен аскеттік тұрмыс кешіру.

7. Беділдің пікірінше дуниені рационал білуде не нәрсе маңызды орын иелейді?

*А) білім.   Б) тәжірибе.   С) сезімлер.   Д) интуиция.

8. Ахмед Даниш кәмбағаллықтан және наданлықтан қутылудың жолы неде деп есеплады?

А) әкимиятты халық өзінің қолына алу.   Б) үстем класс ұәкиллерін инсапқа шақыру. *С) әмирдіктің мемлекеттік түзілісін түптен өзгерту, дуниелік білімдерди тарату. Д) еңбек ету және тәғдирге тән беріп жасау.

9. Ояну дәуірі ғалымларының философиялық көз-қарастары қайсы проблемаға қаратылған?

А) гөззаллық.   *Б) адам.   С) құдай.   Д) табиғат.

10. Мәұеренахрдың суфизм ұәкиллери қайсы жауапта дұрыс берілген?

А) Насими, Руми.   *Б) Яссаұи, Нахшбанди, Қубра.

С) Ар-Рабия, Хамадани.   Д) Беділ, Амир Хисраұ.